

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library

S. D. P. B.

Coll. No. 763

Title Advaitānanda

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No. : 763 Subject : Vedānta.

Title : Advaitānanda.

Author : Vidyāraṇya. Scribe : —

Date of the work : — Date of the Ms. : —

Place of the work : — Place of the Ms. : —

Size : 11.2" by 5.2" Extent : 20 foll.

Language : Sanskrit. Script : Devanāgarī

Remarks : —

93

श्रीसङ्ख्येनमः॥ ॥ नन्वानंदस्त्रिविधो प्रोक्तो ब्रह्मानंदो विद्यासुरंतया विषयानंद इति प्रथमाध्यायेऽत्र
 नंदत्रयमेव प्रतिज्ञाय द्वितीयाध्याये तदतिरिक्तात्मानोदतिरूप एतन्न द्विरोधे जायत इत्यंशं क्वाह ॥ योगा
 नंद इति ॥ यथा प्रतिज्ञा तस्यैव ब्रह्मानंदस्य योगकर्मसाक्षात्कारविषयत्वेन योगानंदत्वं निरूप्याधिकत्वेन
 निजानंदत्वं च समवहंतं । तथा तस्यैव गौणमिथ्यापुरुषात्मविवेचनेनावगम्यत्वविवक्षयात्मानंदत्वमनिहित
 मिति तावः ॥ तनुसजातीया गौणमनः पुत्रजायतेः मिथ्यात्मनो देहादेर्विजातीया हाकाशादेश्च निन्नस्पसद

योगानंदः पुरोक्तो यः स आत्मानंद इत्यंशः ॥ कथं ब्रह्मत्वमेतस्य सद्यस्य तिचे ब्रह्मणः ॥ ॥ आ
 काशादिस्वदेहांतं तैतिरीयश्रुती रितं ॥ जगन्नास्मत्पदानं नंबाददैत ब्रह्मत्वानतः ॥ ॥ ॥

ययस्यात्मानंदस्य प्रथमाध्यायोक्ता द्वितीययोगानंदरूपतान संनवतीति शंको कथमिति । सजातीयत्वे
 नास्मिन्तस्य गौणमपुत्रादेर्मिथ्यात्मनो देहादेश्च तैतिरीयश्रुत्यानिहितजगदंतः पातित्वा हाकाशादेश्च
 जगत आत्मानंदा निरेकेण सत्त्वा द्वितीयब्रह्मरूपता तस्य घटत इति । सबहुमानमुच्यते माह । शृण्वि
 ति ॥ ॥ आकाशादीति । तस्मात्तस्मादात्मन आकाशः स नूत इत्यादिकजाते तैतिरीयश्रुत्यानिहितजगत्स्वका
 कारणतूनादात्मानंदाद्यनः पृथक् नास्ति श्रवः कारणतस्मात्मानंदस्या द्वितीयत्वमिति प्रायः २

अ. न.
१

न नूतारुत श्रुतिवाक्ये आत्मनः कारणत्वं श्रुयते नानंदस्येसां क्येतत्प्रतिपादकं तरीयमेवानंदो
 वरवाचिमानि नूतानि जायंत इत्यादि श्रुतिवाक्यमर्थतः पठति । आनंदेति । आनंदानं फलितमाह । इत्य
 क्तेति । अवेदमनुमानं सूचितं । विमतं जगदानंदाच्च निद्यते । तत्कार्यत्वाद्यद्य कार्यतत्ततो न निद्यते यथा

आनंदाद्येव तज्जातं तिष्ठत्यानंद एव तत् । आनंद एव जीतं चेत्ककानंदात्कथं पृथक् ॥ ॥ कु
 लालाद्वतुसन्तो निन्नश्चेति न शंकोतां मृददेष्टुपादानं निमित्तं न कुलालवत् ॥ ॥ ॥

मृत्कार्यं घटादिमृदेन निद्यत इति ३ कुलालादुत्पन्नस्य घटस्य ततो नैददृशनिर्दने कांतिकत्वादेन
 रित्याशंक्य कुलालस्य निमित्तकारत्वादिति हवानंदस्योपादानत्वमर्थना नैवं मित्माह । कुलालादिनि
 ष्ट आत्मानंदो मृद इत्यद्वैतस्यैव उपादानं उपारानकारणं कुलालवत्कुलाल इव न निमित्तं निमि
 त्तकारणं न नवति ॥ ॥ ॥

तनुकुतो नो पार्दत्वं कुलालस्यापीत्यां कश्चित् स्थितिलक्षारत्वरूपोपदानलक्षणनादादित्याह। स्थितिरिति॥
 दियस्मात्कारणाष्टस्य स्थितिलयौ कुलालाक्षरौ न नवतोऽतो नो वपादानत्वमिति शेषः॥ कुत्र तर्हि ताविस्य
 तश्चाह। प्रष्टौ ताविति॥ घटस्य स्थितिलयौ तमदुपादाननूनामां मृदेव दृष्टौ प्रत्यक्षेणोपलभ्यौ॥ नवत्वेवं त
 न प्रकृते माया जेतमि। तत्र आह। तद्वदिति। यद्दटस्य मृदुपादानं तद्वज्रगतो पार्श्वनिंद उपादानं स्यात्॥

स्थितिलयस्य श्रुतं न स्पृकुलाले स्तो न हि कश्चित्॥ दृष्टौ तौ मृदित दस्यादुपादानं तयोः श्रु
 तेः॥ ५॥ उपादानं त्रिधामिन्नं विवर्तिपरिणामिन्॥ आरंभकंच तत्रां सौ न निरंशो न वकाशिनो
 तत्र हेतुः॥ यतोः श्रुतेरिति॥ तयोर्जगत्स्थितिलययोः श्रुतेरानंदो वेत्यादिवाक्ये आनंदो हेतुत्वश्रवणादि
 सर्थः आनंदस्य सान्निभतं रुग्गदुपादानत्वं वक्तुं तदवंतरनेदमाह। उपादानमिति। तत्र विवर्तिपरिशेष
 यितुमिति शेषोऽप्ययति। तत्रेति। अंतो आरंभपरिणामपक्षौ निरंशो निरवयववस्तुनिनावकाशिनो
 अवकाशवंतौ न नवतः॥ ६॥

अ. नं.
२

तयोरनवकाशित्वमेव दर्शयितुं तावदरंभवादिनो मतमनुवदति। आरंभेति। आरंभवादिनो वै शेषिकाद
 योऽन्यस्मात्कारणपेक्षयाऽन्यस्मात्कारणपेक्षयाऽन्यस्य कार्यस्योत्पत्तिमुचिरेतकवंतः॥ कुत एवंच दंती मृत
 आह। तं तौरिति। निष्पत्तेरुत्पत्तेर्दर्शनादेति शेषः॥ तावता कथं कार्यकारणनेदमिदिरित्यत आह। निन्नं

आरंभवादिनो न स्मादस्योत्पत्तिमुचिरे॥ तंतोः पटस्य निष्पत्तेर्निन्नौ तं उपदोखतु॥ ७॥
 अवस्थांतरतापत्तिरेकस्य परिणामिता॥ स्याद्दीरं दधि मृकुं नः सुवर्णं कुंडलं यथा॥ ८॥

निति। विरुद्धपरिमाणत्वादि रुद्धार्थकियावताच्चेति नावः॥ ७॥ इदानीं परिणामस्वरूपमाह अवस्थांतर
 धिति। एकस्यैव वस्तुनः पूर्वविस्थाया गपुरः सरमववस्थांतरप्राप्तिः परिणाम इत्यर्थः॥ तमुदाहरति। स्या
 द्दीरमिति। यथा दीरमृकुं वस्ती दीनां दीरादि व्यवहारयोग्यतां परित्यज्य दध्मादिव्यवहारयोग्यतापत्तिः

इदानीं विवर्तलक्षणमाह। अवस्थांतरेति। उशष्टस्य पूर्वस्मात्पक्षध्यायैलक्षणपद्योतनार्थः। पूर्वविस्मामपरि
सज्यैवावस्थांतरनानं विवर्तनः। उदाहरति। रज्जुमिपवदिति। यथारक्ष्मात्मनावस्थितस्यैव दृश्यस्य सप्रतिमाना
संतः। तनुविवर्तमानस्य रक्षादेः सांशत्वदर्शनान्तिरंशोऽसौपिन घटतइत्याशंकानिरवयवे गगनादावपित
दृशनात्मैवमिमाह। निरंशोपीति। अमौ विवर्तमोऽस्मिन्नलत्वमधोमुखेऽंशो नीलकटाह उल्लसत्वं। मालिभं नील

अवस्थांतरज्ञानं बुद्धिवर्धकं सुखं निरंशं पश्यन्मौन्योन्नतसमाधिं कल्पनात् ॥

ततो निरंशान्भानंदे विवरोजिगनिष्पतां ॥ मायाशक्तिः कल्पिका स्यादेंद्रजा निकशक्तिवत्

वर्षतो॥ तयोः कल्पनादाकाशस्वरूपानभिज्ञैरगोप्यमाणत्वादित्यर्थः॥ ए॥ फलितमाह॥ ततो निरंशोति
ततो निरंशोपि विवर्त्तमं न वाक् गन्धिरंशेऽनं देवि वर्त्ततः॥ कल्पितमित्यंगीकार्यमित्यर्थः॥ न च द्वितीय
यश्चानं देजगत्कल्पनमुपपन्नं कल्पनाहेतोरभावादित्याशङ्क्या॥ मया शक्तिरिति शक्तेः कल्पकत्वं कदृशमित्य
तत्राह॥ इन्द्रजालिकेति यथैकजालिकनिष्ठायाः॥ मणिमंत्रादिरूपायामयि शक्तेर्मध्वनिगणदिकल्पकत्वं तथै
वेत्यर्थः॥ १०॥

अ० न०
३

न चानेदात्मातिरिक्त्यामायायाश्च न्युपगम्येद्वैतापत्तिरित्याशंक्य तस्माच्च निर्वचनीयत्वेनाह तत्त्वमु
त्तरत्वं च वक्ष्यमाणाय। लौकिक्याश्च भ्रादिगतशक्तेस्तावन्नेदेन वाऽनेन वा निर्वक्तुमशकं दर्शयति। शक्ति
रिति। शक्तिरिति। शक्तिरभ्यादिनिष्ठास्फोटादिजनिकाशक्तादभ्यादिस्वरूपात्पृथक्नेदेन नास्ति। अत
इत्यत आह तद्वदिति। तद्वन्नया तस्य नेदेनासत्त्वस्य दृष्टेर्दर्शनादभ्यादिस्वरूपातिरेकेणानुपलमानत्वं

शक्तिः शक्तात् यद्वास्त्रितवद्दृष्टेर्न चानिदा ॥ प्रति
बंधम्पदृष्टत्वाल्लक्षणानावेवमुक्तम्पसः ॥ ११ ॥

द्वितीयः। नाप्यस्यादिरूपमेव शक्तिरित्याह। नवानिदेति अनिराते दोषि न चास्मिन् वतत्रापि हेतुमाह। प्रति
बंधस्येति मणिमंत्रादितिः शक्तिकार्यस्य स्फोसदेः प्रतिबंधदर्शनात् स्वरूपातिरिक्तशक्तिरेष्टव्येति निष्ठा
यः। नवतु प्रतिबंधदर्शनं शक्तेर्नेतोपि मान्त्को दोषस्तत्राह। शक्तीति। प्रत्यक्षमिदं स्यात्मादित्त्वरूपस्य प्र
तिबंधमं नवान्नतिरिक्तशक्त्यनस्युपगमेपि प्रतिबंधो निर्विषयस्यादित्तिनिष्ठायाः ॥ ११ ॥

नन्वतीन्द्रियायाः शक्तेः कथं प्रतिबंधो वगं त्रंशकृतत्वा शंक्या ह ॥ शक्तेरिति ॥ अतीन्द्रियापिशक्ति
यतः कार्यलिङ्गगम्या अतः अकार्यसत्त्वपिकारणिका यान्ति तन्मोसत्तां प्रतिबंधनः प्रतिबंधः अत्र

शक्तेः कार्यानुमेयत्वादकार्यप्रतिबंधनं ॥ कलतो
ऽग्रेरदाहे स्यात्तन्त्रादिप्रतिबंधना ॥ १२ ॥

गम्यत इति शेषः ॥ उक्तमर्थं हिष्टांतप्रदर्शनेन स्पष्टयति ॥ कलतो इति ॥ लोके स्वरूपेण प्रकृततो मेऽस
काशादाहादिलक्षणकार्यः ॥ नुस्यमाने सति मंत्रादिप्रतिबंधना मंत्रादीनां अपिशक्तिप्रतिबंधकं तं स्यादित्यर्थः

अ. न.
४

इत्थं लौकिकशक्तिस्वरूपतः प्रमाणात् शोपन्यस्येदानीं मायाशक्तिमन्त्रविते ध्यानयोगानुगता अपरपरदि
वात्मशक्तिस्वरूपे निर्गुणमिति श्वेतोपनिषदाक्यमर्थः पठति ॥ देवात्मशक्तिमिति ॥ मुनयः कालस्वना
वदिषु कारणावादेशु दोषहरनिर्वतो जगत्कारणजिज्ञासया ध्यानयोगमास्थिता अविकोणो वात्मना किं देवस्य
द्योतनमप्यस्व प्रकाशविद्रूपस्यात्मनः प्रत्यगतिवत्प्रब्रह्मणः शक्तिमायां मायारूपास्वे गुणैः स्वकार्यनूत

देवात्मशक्तिस्वरूपे निर्गुणमुनयोः विदन् ॥ परशक्तिर्विविधा क्रियाज्ञानबलात्मिका ॥ १३ ॥

ः सूक्ष्मसूक्ष्मशरीरे निर्गुणानिरंतरंगुणमाहृतां अविदन्माहृतां न वंत इत्यर्थः ॥ तस्यामेवोपनिषदि स्मितां प
रमेशक्तिर्विविधैः प्रयते स्यान्नाविकीर्णानवलक्रियाचेति शक्यातरमर्थतः पठति ॥ परास्येति ॥ अस्य ब्रह्मण
ः परा उक्तं एष्टा जगत्कारणमूला शक्तिर्विविधा क्रियत इति ॥ वाक्यशेषः ॥ विविधत्वमेवाह ॥ क्रियेति क्रियात्ता
ने प्रमिद्वलमिच्छाशक्तिरिति क्रियाशक्तिसाहचर्यक्रियादिशक्त्यत्रात्मा स्वरूपं यस्याः सा क्रियाज्ञानबल
ति ॥ १३ ॥

इदं वाक्यं यं कृतं तत्र समित्य तत्राह ॥ इतीति ॥ न केवलं माया क्रिः श्रुतिमिदं किं तु स्मृतिमिदं पीत्याह ॥ व
सिद्ध इति यथा श्रुतिर्विचित्रां मायां शक्तिमुक्तवती वसिष्ठोपितांतथोक्तवान्वासिष्ठानिधेयथेशतिशेषः मा
याप्रतिपादिकान्वासिष्ठश्लोकानेव पठति ॥ नित्यमिति ॥ नित्यमापूर्णमिदं यमिति ब्रह्मब्रह्मणः पारमार्थिकं
रूपमुक्तं ॥ सर्वशक्तीति ॥ तस्मैव सोपाधिकं रूपं ॥ तत्सरं ब्रह्म यदायदायथायथा शक्त्या उल्लसति विकसति

इति वेदवचः। प्रादुर्भवमिष्टं तया ब्रवीत् सर्वशक्तिपरं ब्रह्म नित्यमाप्तमिदं ॥१४॥ ययोऽहं
स निशत्ररासौ प्रकाशमधिगच्छति। चिच्छक्तिर्ब्रह्मणो रामशरीरेषु पलमते ॥१५॥ स्पृष्टशक्तिश्च
वातेषु हृष्टशक्तिस्तथोपले। द्रवशक्तिस्तथानः। सुहृष्टशक्तिस्तथानले ॥१६॥ शून्यशक्तिस्तथाका
शेनाशशक्तिर्विनाशिनः। यथाऽतर्महासंयोगदस्तिनयात्मनि ॥१७॥ फलपत्रत्वतापुष्पशाखावित
पमूलवान्। हृष्टबीजे यथा हृष्टस्तथेदं ब्रह्मणि स्थितं ॥१८॥ विवर्तते इत्यर्थः। तदा तदा समावसौ शक्तिप्र
काशमधिगच्छति। न निमक्ति प्राप्नोति। इदानीं तामेवा निमक्ति प्रपंचयति। चिच्छक्तिरिति। शरीरेषु देवनिर्मयनिष्ठा
जहणेषु चिच्छक्तिश्चेतनत्वमवधारहेतुभूतो पलमते दक्षते। स्पृष्टशक्तिश्च लनहेतुभूता प्रकाशमधिगच्छतीत्युक्त्याः
न निमक्ति दशायामपी ब्रह्मणि जगत्सत्तादर्शिता। अननिमक्तस्यापि सत्तेदं तमाह। यथेति ॥१९॥ विचित्रस्यापि तस्य

सन्वेदुष्टोत्तमादिकलैतिः॥१८

अ.नं.
५

ननु सर्वसामपिशक्तिनां युगपदेवानिव्यक्तिः कुतो न स्यादित्याशंक्याह । कचिदिति । कचिदेशे विशेषकदा
चित्कालविशेषेकाश्चिन्न्यादयः तसामयुगपदनिर्गोहृष्टांतमाह ॥ द्वातलादिति । यथानुमिगता नाम
वैष्णवीजानां मध्ये देशविशेषेकालविशेषे च केसांचिदेव बीजानां संकरोत्पत्तिरन्विषांतदादिसैर्यः ॥ ११५ ॥ ५

कचित्काचित्कदाकिं / तस्मादुद्यंतिशक्तयः॥ देशकालविचित्रत्वात्मातलादिवशालयः॥ ११॥
सञ्चात्मासर्वगोराभनितोदितमहावपुः॥ यत्तनाञ्जननीशक्तिं चैत्रे तन्मनज्जते॥ १२॥ ॥

दात्री जगतः कलनामात्ररूपतां दर्शयितुं तत्कलकस्य मनसोरूपतां बह्दर्शयति । स आत्मेति । निमोदितमहा
वपुः । नित्यं सदा जितं प्रकाशमानं महद्देशकालादिपरिच्छिदरहितं वपुः स्वरूपं यस्य सततं यद्यस्मिन्काले म
ता क इषिन्मननीत्युपापारबोधनरूपं तां किं माया परिणामरूपं धरोधारयनित्यं तत्तत्समनस्य सते ॥१०॥

इदानीं कल्पना प्रकारमाह। आदौ मन इति। आदौ प्रथमं मनश्चक्षुः। तदनु तदनंतरं बंधमोहदृष्टीबंधमोहकल्पनेन वतः। पश्चादनु तं बंधदृष्टा वेवचुवनानिधानां च वनमित्यनिधानं यस्याः सानुवनानिधानाप्रपंचरचनाप्रपंचस्मागिरि नदी सरिसमुद्रादेः रचना कल्पनं न वति॥ इत्यादिका एव प्रकाराः

आदौ मनस्तदनु बंधमोहदृष्टीपश्चात्प्रपंचरचनानुवनानिधाना॥ इत्यादिका स्थितिरियं हि गता प्रतिष्ठाभारत्यायिका सुनगबालजनौ दितेव॥२१॥ बालस्य हि विनोदाय धात्री कर्त्री शुभां कथा॥ क्वचित्संति महाबाहो राजपुत्रास्त्रयः शुभाः॥२२॥ दौ न जातौ तथैकस्तु गर्भ एव दिनश्चितः॥ वसंति ते धर्मयुक्ताः प्रत्यंता सति पुत्रने॥२३॥

राश्यं जगतः स्थितिः प्रतिष्ठां सैयं गता प्राप्ता कल्पितस्यापि वास्तवत्वप्रतीतौ दृष्टांतमाह आस्मायिकेति बालजनाय उदिता उक्ता आस्मायिका कथा यथा वास्तवत्वबुद्धिं गता तथेदं जगदपीत्यर्थः॥२४॥ तामेव कथां कथयति॥ बालस्य हीति॥२५॥ ॥

अ. नं.
६

दृष्टांतमिदमर्थं दृष्टांतिके योजयति। इयं संसारेति॥२६॥ वमिष्टो किमुपसंहरति। इत्यादितिरिति। एवं माया सन्नावे प्रमाणमुपन्यस्य तस्यान्वनिर्वचनीयत्वं वक्तुं प्रतीजानीते॥ सैव शक्तिरिति॥२७॥ एष माया शक्तिः का यस्मिन् कार्यनुतां जगत् आश्रयतः स आश्रया बल एव विलक्षण विपरीतस्वभावानवेत्॥ माया शक्तिः का य

स्वकीया लुप्यत गरा त्रिगुण विमलाशयाः॥ गच्छंतो गगने ब्रह्मानन्ददृष्टुः फलशास्त्रिनः॥२८॥ न विष्यन्नगैरेते न राजपुत्रास्त्रयोपिते सुखमद्यस्तिताः पुत्रा मृगयां व्यवहारिणः॥२९॥ धात्रैवं कथिताराम बालकार्यायिका शुभा॥ निश्चयं सययौ बालो निर्विचार एवाधिया॥३०॥ इयं संसारना विचारोक्तिरचेतसां॥ बालकार्यायिके वेष्ठमवस्थितिमुपागता॥३१॥ इत्यादि निरूपारमा तैर्माया शक्तेश्च विस्तरं॥ वमिष्टः कथयामास सैव शक्तिरिति निरूपिते॥३२॥ कायादाश्रयतश्चैषा न वेत्ति किं विनिर्लक्षणं॥ स्फोटो तां गारे दत्तपमानो शक्तिस्तत्रानुमीयते॥३३॥

दाश्रयतो वैलक्षण्यं दृष्टांतेन स्पष्टयति॥ स्फोटो तां गारे गोविती। वक्तिगतशक्तेः कार्यरूपः स्फोटश्चाश्रयरूपो गारश्च प्रत्यक्षगम्यो शक्तिस्तु कायविमेषा। अतस्तस्मात्मा विलक्षणोत्तरः॥३४॥

० उक्तं न्यायं मूलकावपियोजयति ॥ एषु बुधश्रुतिः यः एषु बुधोदकारः प्रथुसूत्रं बुधं वचुं जे नदं रं म
मः प्रथुबुधोदरः तथा विधुआकोरोयस्ममतयातादघटः कार्यः राह्मस्मत्सूर्यमंगधारमपंचगुणोपेता
मृत्तिकाश्रयः शक्तिस्तद्विविधो नयलक्षणो मयः ॥ ३० ॥ वैलक्षण्यमेवाह ॥ नष्टादिरिति शक्तौ एषु
त्वादिकार्यधर्मो नास्ति ॥ राहादिकश्रयधर्मोपिन विद्यते अतो विजज्ञाणो मयः ॥ तर्हि साकीदृशीत्य

एषु बुधोदराकारे घटः कार्ये विमृत्तिका ॥ राहादिनिः पंचगुणैर्युक्ता शक्तिस्तद्विधा ॥ ३० ॥ न
ष्टादिनिः राहादिः शक्तौ अस्तु यथा तथा ॥ अतएव चिंत्यैषान निर्वचनमहति ॥ ३१ ॥

न आह ॥ अस्त्विति यथा न ये तुक्तमेवायं विशदयति अतएव हीति ॥ यतः कार्यदिश्रयतश्च विजज्ञाणा अत
एवैषा चिंत्या चिंतितुमशक्या ॥ ननु तर्हि चिंत्यत्वमेव तस्मात्संप्रसादित्वा शंक्याह ॥ न निर्वचनेति अ
निर्वचनं नेदेना नेदेना चिंत्यादिना वा केनापि रूपेण निर्वचनं नाहतीत्यर्थः ३१

अ. नं.
७

ननु कारणात्स्वरूपातिरिक्ता शक्तिर्यद्यस्ति तर्हि कारणस्वरूपमिव न साकृतोऽवनामते इत्याशंक्याह ॥ कार्ये
ति मूलकि घटकार्योत्पत्तेः पूर्वमुरिनिगूढावस्थिते अतो नावनामत इत्यर्थः ॥ निगूढत्वे उपरिष्ठादपि न तस्या
अतिव्यक्तिः सात्त्वित्वा शंक्या न निवृत्तस्यापि न वतीतादेर्मधनादिने वक्रलालादिमापारेण तस्या अतिम

कार्योत्पत्तेः पुरा शक्तिर्निगूढा मृद्यवस्थिता ॥ कुलालादिमहायेन विकाराकारतां वजेत् ३२
एषु तादिविकारांतं मया दिवापि मृत्तिका ॥ एकीकृत्य घटं प्राकृ विचार विकलाजनाः ३३

किं सादिसाह कुलालादीति आदिनाष्टेन दंडचक्रादयोग्यं ह्यंते ३२ ननु कारणातिरिक्तस्पर्शशक्तिकार्य
समत्वे कार्यकारणयोर्ने दोन कुतो वनामत इत्याशंक्या नेदप्रतीतिहेतोर्विचारस्या नावादिताह ॥ एषु तादि
ति ॥ अविवेकिने जनाः एषु बुधादिकं रूपं कार्यं राहः सशादिगुणानूतां कारणानूतां मृत्तिकां चाविचा
रत एकीकृत्य घटं इत्याचक्षते ॥ ३३ ॥

ला

उक्तस्य घटव्यवहारस्याविचारमूलत्वे कृत इत्यत्रां कथा ह ॥ कुलालमाष्टतेरिति । कुलालमापारात्पूर्वना
विनामृदंशस्याघटस्य घटत्वेनाव्यवहारः । दविचारमूलत्वं तस्येति नावः । कस्य तर्ह्यघटत्वः मित्यत आह । पश्चा
तिति । कुलालादि व्यवहारानंतरं नाविनः । पृथुबुधोदराकारस्यैवे घटं वा एवाच्यत्वमुचितं तदुत्पत्त्यनंतरं मे
व घटं वा प्रयोगदर्शनादिति नावः ॥ ३४ ॥ ननु पारमार्थिकस्य घटस्यानिर्वचनीयशक्तिः कार्यत्वममुक्तमि

कुलालमाष्टतेः पूर्वोपावानंशः स नो घटः ॥ पश्चाच्च पृथुबुधोदरादिमत्वे युक्ता हि कुंजता ॥ ३४
स घटो न मृदो नित्यो वियोगे सत्यनीह एतत् ॥ नाप्यति नः पुरापिंद उवायामनवेक्षणत् ॥ ३५
अनिर्वचनीय एवायं शक्तिर्वत्तेन शक्तिजो ॥ अथ कत्वे शक्तिरुक्ता अथ कत्वे घटनामनत् ॥ ३६

त्पारां कथं घटस्यापि पारमार्थिकत्वमसिद्धमित्याह । स घट इति ॥ ३५ ॥ घटो मृदः पृथक् कस्य घटमशक्यत्वात् न मृतामि
त्येतेनापि मृदेव पिनावस्थायामनुपलभ्यमानत्वादतः शक्तिवदनिर्वचनीय एव घटः । फलेति माह तेनेति
ननु शक्तिकार्ययोरुक्तयोरपि । अनीर्वचनीयत्वैशक्तिः कार्यत्वेति नेदमवहारः कुत इत्यत आह । अथ केति ॥

अनं
८

३६

पूर्वमननिष्क्रामाया शक्तिः पश्चादनिष्क्राम्यत इत्येतन्न प्रसिद्धमायासूपलभ्यत इत्यां कथा ह ॥ हेंद्रजालके ति
३७ ॥ पुरामणिमंत्रादिप्रयोगात्पूर्वः ॥ ३७ ॥ शक्तिकार्यस्य घटादेरनृतत्वं शक्ताधारस्य मृदादेः सत्यत्वमित्येतच्छांरो
गश्रुतावप्यनिहितमिमाह ॥ एवमिति ॥ मायायमयत्वेन मायाकार्यत्वेन विकारस्य कार्यरूपस्य घटे रत्नता
तामिथ्यात्वं विकाराणां घटादिनां आधारभूतायामृदः सत्यत्वं च ॥ वाचारं न एव विकारेणामधेयं मृत्तिके सेव स

हेंद्रजालिकनिष्ठापिमायानमते पुरा ॥ पश्चात्तंधर्वसेनादिरूपेण व्यक्तिमाप्नुयात् ॥ ३७ ॥ एवं मायाम्
यत्वेन विकारस्य नृतात्मता ॥ विकाराधारमृदस्तु सत्यत्वं चावधीकृतिः ॥ ३७ ॥ वाङ्मिथ्याद्येनाममात्रं
विकारेणामसत्यता ॥ स्वर्गादिगुणयुक्ता नु सत्या केवलमृत्तिका ॥ ३८ ॥

त्यमित्यादि श्रुतिरुक्तवतीत्यर्थः ॥ ३८ ॥ इदानीं वाचारं न एव मित्याद्यादाहृतं वाक्यमर्थतः पठति । वागिति । विका
रो मृत्कायो धिदादिवाग्निष्पाद्यं वागिंद्रियोच्चायं नाममात्रं नामैवास्म्यघटादेर्न सत्यतानामातिरेकेण न पारमा
र्थिकं रूपं अस्ति किंतु तदाधारभूतामृदवसत्येत्यर्थः ॥ ३९ ॥ ॥

एवं हेतुत्रयं प्रसादयेन्मीमनुमानरचना प्रकारं सूचयति । निस्तत्त्वादिति । व्यक्तस्य घटादिरूपस्य कार्य
 स्य यत्तु ध्रुवोदराकाररूपमस्ति तत्किं चित्कं मपि मत्संनभवति ॥ निस्तत्त्वज्ञात्वा निगतिं तत्त्वं वास्तव रूपं
 यस्मान्न निस्तत्त्वं तस्य नावो निस्तत्त्वं । तस्मान् तथा विनाशित्वा न्मुदिसमामेव नाशप्रतियोगित्वात् । वा
 चारं न एनामतो वाणी प्रियजन्यनाशहमात्मकत्वाद्वापि हेतुमृददिति वैधर्म्यदृष्टान्तः । अत्रैव प्रयो

निस्तत्त्वा विनाशित्वा वाचारं न एनामतः ॥ व्य
 क्तस्य ननु तद्रूपं मत्सं किंचिन्मृदादिवत् ॥ ३३ ॥

गः । घटादिरूपः कार्यः सत्यो न विबुमर्हति । निस्तत्त्वत्वाद्यदसत्संनभवति न तन्निस्तत्त्वं यथा घटाद्युपा
 दानं मृदिति केवलमतिरेकी । एवमितरहेतुद्वयेपियोजनीयं ॥ ४३ ॥ एवं विकारस्यासत्त्वमुपपा
 दयेदानीतदधिष्ठानरूपायामृदः सत्त्वमुपपादयति

अ. नं.
 १०

व्यक्तेति । अत्र व्यक्तकाले स्थितिकाले ततः पूर्वव्यक्तो मत्तः पूर्वीस्मिन्काले ३ । धर्मपिक्कविनाशोत्तरकाले
 पिएकरूपनाक एकाकारं सतत्त्वं तत्त्वेन वास्तव रूपेण सहवन्ति इति सतत्त्वं । अविनाशं विकारेण सनाश
 रहितं च यन्मृदत्तुन सत्त्वमिति कथ्यते । विमतं मृदत्तु सत्त्वं न विबुमर्हति सतत्त्वादात्मवदिसादियोज्यं

व्यक्तकाले ततः पूर्वमृद्धमप्येकरूपनाक ॥ सतत्त्वमविनाशित्वमसत्त्वं मृदत्तु कथ्यते
 ४४ ॥ व्यक्तं घटो विकारश्चेत्येतैर्नामिनिरीरितः ॥ अर्थश्चेदन्तः कस्मान्न मृदो धेनिवर्तते
 ॥ ४५ ॥

४४ ॥ ननु घटादेकरूपं ज्ञानस्यासत्त्वे तस्यारोपितं तस्य ज्ञानादेरिवाधिष्ठानज्ञाननिवर्तनात्मादिति शङ्क
 ते व्यक्तमिति । व्यक्तमिमादिनिश्चिन्तिः शङ्केरनिधीयमानो योऽर्थः कार्यरूपस्य स्मकारणातिरेकेण
 सत्त्वत्वे जीक्रियमाणे मृदत्तुना स्मकारणात् सज्ञाने किन्नतन्निवृत्तिः स्यादित्यर्थः ॥ ४५ ॥ ॥

इष्टापत्तिरिति परिहृतिः। निवृत्तेति। तत्रोपपत्तिमाह। यस्मादिति। यस्मात्कारणान्नवघटादिविमया
 मत्पत्तुर्बुद्धिर्नष्टाश्चेतसः निवृत्ताएवेत्यर्थः। नन्वारोपितरजतादिस्वरूपस्यैवाप्रतीतिरूपलभ्यतेन सत्य
 त्वबुध्यपगमइत्याशंक्यतस्य निरूपाधिन्नमत्वादस्तुतयात्वं। इह त्रसोपाधिकन्त्रमेससत्त्वबुध्यपगमए

निवृत्तावयस्मान्नेतसत्त्वमतिगतिः॥ इदं प्रिष्टतिरेवान्नबोधजानत्वनासनं॥४६॥

वनिवृत्तिस्मादित्यभिप्रायेणाह। इदं गिति। त्रसोपाधिकन्त्रमस्तुल्यइदमेवमत्त्वबुध्यपगमरूपैव बो
 धजात्रधिष्ठानयाचात्मज्ञानजन्यानिवृत्तिरमुपेयानत्वनासनंनस्वरूपाप्रतीतिरूपेत्यर्थः॥४६॥

अ. नं.
१२

एवंकदष्टमित्यत आह। पुमानध इति। जलेऽधोमुखत्वेन प्रतिभासमानोपिमान्परमार्थतो नास्ति। तत्रापप
 त्तिमाहाततस्तेति। कस्यचिद्विवेकिनोऽविवेकिनोवा। तस्मिन्नधोमुखे पुरुषेतीरस्य पुरुषश्च सत्त्वानिमा
 नः क्वचिद्देशे कालेवानैवास्तीति॥४७॥ नन्वारोपितस्यामसज्ञानमात्रान्नपुरुषमर्थमिदिरित्याशंक्याह। इदं
 गिति। त्रसोपाधिकन्त्रमस्तुल्यइदमेवमत्त्वबुध्यपगमरूपैव बोधजात्रधिष्ठानयाचात्मज्ञानजन्यानिवृत्तिरमुपेयानत्वनासनंनस्वरूपाप्रतीतिरूपेत्यर्थः॥४६॥

पुमानधोमुखोतीरेनातोप्यस्तिनवस्तुतः॥ तदस्तुमन्मवन्नस्मिन्नेवास्माकमपि क्वचित्॥४७॥
 इदमेवोपेयमर्थत्वं मतमद्वैतवादिनां॥ मृदूपस्यापरित्यागादिदिवत्त्वं घटे स्थितं॥४८॥ परि
 णामे पूर्वरूपं सजेतहीररूपवत्॥ मृत्सुवर्णे निवर्त्तते घटकुण्डलयोर्न हि॥४९॥

हानी सिद्धमिमांशं क्वाह। मृदुपेति॥४८॥ घटे मृदुपपरित्यागानावेपिमृत्परिणामवा घटस्मिन्नेवास्मादित्य
 आह। परिणामे पूर्वति। यत्रहीरादौपरिणामोप्यभुगम्पतेतत्रहीरादिनावस्य पूर्वरूपस्य ताग उपल
 भ्यते इत्यर्थः॥ ननु विवर्त्तते पूर्वरूपापरित्यागः कदृष्टइत्याशंक्याह। मृत्सुवर्णयोर्दृश्यतइत्याह। मृत्सुवर्णेति
 मृदुवर्णविवर्त्तयोर्घटकुण्डलयोर्निष्पन्नयोरपितत्कारणान्नतमृत्सुवर्णरूपेन निवर्त्तते इति हि प्रसिद्धमित्य

न
॥४८॥

ननु घटस्य मृद्विक्त्वमनुपपन्नं घटनशेषे पुनर्मृदावादत्र निरिति शङ्कते। घटेति। मृदावानावेकारणमा
ह। कपालेति। कपालानामपि नाशे मृदावोपलब्धिः स्यादिति पुरिहरति नैवमिति सुवर्णेति न चोदा
नवकाशा एवेत्याह। सुवर्णेति। ५०। ननु परिणामे दृष्टान्तत्वेनाभिहितानां हीरमृत्सुवर्णमिनामध्वेयादि
मृत्सुवर्णयोर्विवर्तदृष्टान्तत्वमङ्गीक्रियते तर्हि तद्वदेव हीरस्यापि तत्त्वात् स्यादित्याशङ्क्याह। हीरिति॥

घटेन ग्रेन मृदावाः कपालानामवेहाणात्॥ मैवं चूर्णेस्त्रिमृद्रूपं सुवर्णरूपं त्वतिस्फुटं
॥ ५० ॥ हीरादौ परिणामोऽप्युपनस्तज्जाववर्जनात्॥ एतावता मृदादीनां दृष्टान्तत्वं न हीयते॥

५१॥ तर्हि हीरवदेवावस्थांतरमापद्यमानयोः विवर्तदृष्टान्ततानन्तवेदित्याशङ्क्याह एतावतेति
एतावता हीरादौ परिणामत्वेन मृदादीनां मृत्सुवर्णदीनां दृष्टान्तत्वं विवर्तदृष्टान्तभावः न हीयते नूनत्रप
तिश्च यममिति प्रायः॥ हीरमपूर्वरूपपरित्यागपुरःसरमवस्थांतरापत्तिमज्ञावात्परिणामित्वमव
मृत्सुवर्णयोस्त्ववस्थांतरापत्तिमज्ञावेष्ट्वरूपपरित्यागानादिवर्ततापीति॥ ५१॥ ॥

अ. नं.
१२

ननु मृत्सुवर्णयोः परिणामविवर्तविवारं न कत्वमपि किं नाङ्गीक्रियते इत्याशङ्क्याह। आरंभवादिन इति। अ
रंभवादिनामृते कार्ये घटादिरूपे मृदे मृत्तिकादे इव स्पष्टे गुण्यकारेण कारणकारेण च विगुण
त्वमापद्येत। तथा च मनियुरुत्वादि विगुण्यमप्यापद्येतेति नावः। अत एतदितिः स्याशङ्क्याह। रूपेति। रूप
स्पर्शादीनां गुणानां कार्यकारणयोर्नैदम्यते रेवाङ्गीकृतत्वादिति नावः॥ ५२॥ ननु मृत्सुवर्णयोः किं हयोरेव

आरंभवादिनः कार्यमृदोर्दे गुण्यमापतेत्॥ रूपमपरादि यः प्रोक्ता कार्यकारणयोः पृथक्॥

५३॥ मृत्सुवर्णमयश्चेति दृष्टान्तयत्र मारुणि॥ प्राज्ञातो वासयेत्कार्यवृत्तत्वं सर्वविस्तृप्तु॥ ५३॥

विवर्तदृष्टान्तत्वेनेत्याह। मृत्सुवर्णेति। अरुणमपुत्र उदालकारम्। कश्चिद्दधियया सौम्ये केन मृत्सिंहे
नेसारमकासाय लामिमित्वमसमित्वेन वाक्यसंदर्भेण कार्यस्यानृतत्वे मृत्सुवर्णयो रूपं दृष्टान्तत्रयमु
क्तवानित्यर्थः॥ किमर्थमिदं दृष्टान्तत्रयमिक्तवानित्याशङ्क्याह। अतश्च। यत एवंब्रूमुमृदादिषु कार्या
दृष्टान्तमुपलब्धं च तो भूतनौतिकरूपेषु सर्वेषु वस्तुषु कार्यान्तत्वं वासितं कु यदित्यर्थः॥ ५४॥ ॥

ननु तत्त्वानुसंधानमपि किमर्थमुक्तमित्याशंक्य कारणज्ञानात्कार्यज्ञानसिद्धये इत्यभिप्रायेणाह। कार
णोक्तिः। कारणस्य मृदादेस्तानात्कार्यज्ञानस्य घटादेस्तानिमपि। यथा सौम्ये केन मृत्पि मेन सर्वमृन्मयं विज्ञातं
स्यादिसादिवाक्यज्ञानेनैकवा नित्यर्थः। ननु मृत्सु वण्मदिरूपस्य पारमार्थिकस्य कारणविज्ञानाच्च विलक्षण
स्य घटरुचकादेर्विज्ञानमनुपपन्नमिति शंकते। सत्येति। ५४॥ कार्यस्य सत्त्वात् तत्तांशद्वयरूपकोत्वात् कार

कारणज्ञानतः कार्यविज्ञानं च पिसो वदन्॥ सत्पज्ञानेऽनृतज्ञानं कथमत्रोपपद्यते॥ ५४॥ समृत्क
स्य विकारस्य कार्यता लोकादृष्टितः॥ वास्तवाच्चैर्मृदंशोऽस्य बोधकारणबोधतः॥ ५५॥

तत्सत्तांशज्ञानं न वतीत्यभिप्रायेणाह॥ समृत्कस्येति॥ समृत्कस्याधिष्ठाननृतमृत्सहितस्य विकारस्यारोपि
नस्य घटादिरूपस्य कार्यता कार्यशार्थत्वं लोकप्रसिद्धमित्यर्थः। न वत्तेवे एतावता कारणज्ञानात्कार्यज्ञानं न
संनवतीति चोद्यस्य कः परिहारी जात इत्याशंक्य कार्यगता नृतांशज्ञानानावेपितं न तत्सत्तांशज्ञानं न वत्तेवेति प
रिहरति। वास्तवोऽत्र कार्ययो वास्तवो मृदंशोऽस्ति नृत्स्य वास्तवांशस्य बोधोऽज्ञानं कारणबोधतः कारणज्ञानाच्च व
तीत्यर्थः॥ ५५॥

१३

ननु कार्यगतसत्तांशवदनृतांशोऽपि बोधमस्याशंक्य प्रयोजनानावात्मैवमिमाह। अनृततांश इति
प्रयोजनानावमेव प्रकटयति। तत्त्वज्ञानमिति। तत्त्वस्याबाधस्य वस्तुनोऽज्ञानपुमर्थपुंमोऽज्ञातः पुरु
षार्थमिति बहुव्रीहिः। अनृततांशस्य विकारं सत्तांशवबोधनं प्रयोजनवन्न न वतीत्यर्थः॥ ५६॥ ननु

अनृततांशेन बोधमस्त्र बोधानुपयोगतः॥ तत्त्वज्ञानं पुमर्थस्यात्रानृतार्थविवोधनं॥ ५६
तर्हि कारणविज्ञानात्कार्यज्ञानमितीर्यते॥ मृदोऽन्मृत्तिका बोधेऽस्मत्कं स्यात्कोऽत्र वि
म्यद्यः॥ ५७॥

कारणज्ञानात्कार्यज्ञानं न वतीत्येतच्चौ नृबुद्धौ च मत्कारहेतु न वतीत्यभिप्रायेणो
क्तं तदेतन्न संनवतीति शंकते। तर्हीति॥ कारणस्य मृदादेस्तानात्कार्यगते मृदादिसत्तांशज्ञानं न
वतीत्युक्तमृदज्ञानान्मृदोऽज्ञानं इत्युक्तं न वति एवं च सति शङ्कत एव मत्कारिणार्थ इत्यर्थः॥ ५७॥

इदं विवेकवतां विस्मयान्नावेपितप्रदितानां विस्मयः स्यादेवेति परिहृतिः सत्यमिति । कार्येषु घटादि
षु विद्यमानो वास्तवोऽंशः कारणस्वरूपमेवेति ये जानन्ति ते पाप्माश्च यं मानून् । इतरेषां तज्ज्ञानशून्यानां
जायमानो विस्मयो न निवार्योऽंशक इत्यर्थः ॥ ५७ ॥ अग्रस्य विस्मयो न वेदिस्य मेवायं प्रपञ्चयति आ
रंभीमिति । आरंभो नाम समवाय्य समवायिनिमित्तारमकारणोऽनित्यस्य कार्यस्योत्पत्तिस्त्वा यो वक्ति

सत्सं कार्येषु वस्त्वंशः कारणमेति जानतः ॥ विस्मयो मास्ति हास्यविस्मयः केन वायति
५७ ॥ आरंभी परिमीणा च लौकिकश्चैककारणो ॥ ज्ञाते सर्वमतिं श्रुत्वा प्राप्नुवंत्येव विस्म
यः ॥ ५८ ॥

तो यमारंभी चतुते । पूर्वस्य परिस्वागेन रूपान्तरप्राप्तिस्तत्राणं परिणामं यो वक्ति स परिणामी कश्च
ते । प्रक्रियाद्यमजानानो लोका व्यवहारमात्रपरो लौकिक इत्युच्यते । एषां त्रयाणां अपि कारण
स्यैकैकस्मान्नानादनेकेषां कारणाणां विज्ञानं न वतीति वाक्यश्रवणदिस्मयो न वेदिस्य ॥ ५८ ॥

अ. नं.
१४

ननु यथा श्रुतमर्थपरित्यजेच्छंभारम्भाने किं कारणमिमांशक श्रुतेस्तत्र तात्पर्याभावादित्याहुः । अ
द्वैतेति । अद्वैतविज्ञाने शिष्यमभिमुखी कर्तुं मेव तां दोग श्रुतावेकस्य कारणस्य विज्ञाना सर्व
ेषां कार्याणां विज्ञानमुक्तं । ननु कार्याणां अनेकेषां विज्ञानमिदं मिथ्या मिथ्या प्रायः ॥ ५९ ॥ इदानीमे
कविज्ञानेन सर्वविज्ञानेदृष्टान्तप्रदर्शनपरस्य यथा सोम्ये केन मृत्सिंदेन सर्वमृन्मयं विज्ञानं स्यादि

अद्वैते निमुखी कर्तुं मेवात्रैकस्य बोधन । सर्वबोधश्रुतौ नैव नानात्वस्य विवक्षया ॥ ६० ॥
एकमृत्सिंदुविज्ञाना सर्वमृन्मयधीर्यथा ॥ तथैव ब्रह्मबोधेन जगदुद्भिर्विभाव्यतां ॥ ६१ ॥

ति वाक्यस्यार्थनिरूपणपुरःसरं दृष्टान्तिकप्रदर्शने परस्परमुत्ततमादेशमप्राप्तो येनाश्रुतं श्रु
तं न वत्समतमतमविज्ञानं विज्ञानमिति वाक्यस्यार्थप्रदर्शयन् प्रकृते फलितमाह । एकमृत्सिंदे
ति । यथा घटशरावाद्युपादानस्यैकस्य मृत्सिंदुस्यावबोधान्नदिकाराणां सर्वेषां घटादीनां बो
धो न वतीति । एवं सर्वोपादानस्यैकस्य ब्रह्मणो बोधान्नकार्यस्य कृत्स्नस्य जगती बोधो न वतीति वगंत
वमिति ॥ ६१ ॥

ननु ब्रह्मजगत्तोः स्वरूपापरिज्ञाने ब्रह्मज्ञानाजगत्तोः ज्ञानं नवतीत्येवं नावगंतुं शक्यं न इत्याशंक्य नदव
 गमायेत ननु यस्वरूपं दर्शयति। सच्चिदिनिः ब्रह्माण्डविदानं दरूपत्वे किं प्रमाणमित्याशंक्यतापनीया
 दिश्रुतयः प्रमाणमित्याह॥ तापनीये श्रुतमिति। उत्तरास्मिन्नापनीये आद्यवर्णि के स्तावब्रह्मैवदसर्वं
 सच्चिदानंदमात्रमिमादिप्रदेशेषु ब्रह्मस्यः सच्चिदानंदरूपत्वमुक्तमित्यर्थः॥ ६४॥ आदिशब्देन विवक्षितं
 तानि श्रुत्यंतर्गाणि दर्शयति। स इत्येति। अरुणा पुत्रेणो दालकेन छांदोग्यश्रुतौ सदेव सोम्येदमग्रं

सच्चिदसुरात्मकं ब्रह्मणो नामरूपात्मकं जगत्॥ तापनीये श्रुतं ब्रह्म सच्चिदानंदलक्षणं
 ६४॥ सद्रूपमाहोः प्राह प्रज्ञानं ब्रह्मवद्वत्त्वा॥ सनत्कुमारश्चानंदमेव मन्यन्त यम्पतां ६५

आसीदित्यादिना सद्रूपं ब्रह्म निरूपितं। तथा च ब्रह्मचारकृत्वा राधायिनो तरेयोपनिषदि प्रकाशयति
 सा प्रज्ञानं ब्रह्मेति प्रज्ञानरूपत्वं ब्रह्मणो दर्शयति। एवं पूर्वोदाहृतानां यां छांदोग्यश्रुतावेव सनत्कुमारारमो
 । गुरुनारदारमशिष्या यन्मावेव विजिज्ञासितममित्युपक्रम्य यो वै मातसुखमिति। नूनमशान्तिधेय
 स्य ब्रह्मणश्चानंदरूपत्वमुक्तवानित्यर्थः। उक्तत्वाय मन्यन्त यम्पतिदिशति। एवमन्यन्तेति। अन्यत्र ते त्रिंश
 यकादिश्रुतिषु आनंदो ब्रह्मेति विज्ञानादिमादिवाक्ये शानंदरूपत्वादिकमुक्तमिति ६५ प्रममिति ना

अ. नं.
१५
॥ ६५ ॥

सच्चिदानंदं धिवनामरूपयोरपि श्रुतिं दर्शयति। विचिंत्येति। सर्वाणि रूपाणि विचिंत्यधीरो नामानि क
 त्वानिवदन्मदास्तइति। अनेन जीवेनात्मनानु प्रतिश्रयनामरूपेण्यकरणवाणीति च - एवमेजगत्त्रिष्टेन
 मरूपे श्रुत्यादरिति इत्यर्थः॥ ६४॥ तत्रैव श्रुत्यंतरमुदाहरति। अवाक्यमिति। ब्रह्मण्यप्युक्तं नो तदे
 दंत ह्यवाक्यमस्मीति तन्नामरूपात्ममेव वाक्यतासौ नो मायमिदं रूपमिति। सृष्टस्य जगतो नामरूपात्म

विचिंत्यसर्वरूपाणि कृतवानामिति इति॥ अहंमाकरवाणीमेनामरूपे इति श्रुते
 : ६४ अवाक्यतं पुनर्मृष्टं स्वरूपं वाक्यते दिधा॥ अचिंत्यशक्तिमयैषा ब्रह्मण्यमा
 कृतानिदा॥ ६५॥

कृतं दर्शयति इत्यर्थः॥ मृष्टेः पूर्वमिदं जगदवाक्यमिति अवाक्यनामरूपात्मकमनूह्यं
 मृष्टावमरे दिधावाच्यवाचकनावेन वाक्यते मकीकृतमित्यर्थः। इदानीं तदेदंत ह्यवाक्यमस्मीति तन्ना
 मरूपतश्चाह स्याथमाह अचिंत्यशक्तिरिति। येयं ब्रह्मणि अचिंत्याशक्तिमया। स्ति एषा अवाक्यता नि
 दाया अस्मिन्वाक्ये अवाक्यतश्चाह नानिधीयत इत्यर्थः॥ ६५॥

तन्नामरूपात्मा मेवमाक्रियते तस्याध्यासात् अविक्रियमिति अविकारिणि ब्रह्मणि वर्तमाना सा अनेकधा
भूतनौतिकप्रपञ्चरूपेण बहुधा विकारपरिणामं प्राप्नोति माया ब्रह्मणि वर्तते इत्यत्र प्रमाणमाह माया
त्विति मायां पूर्वोक्तां प्रकृतिं प्रक्रियते अनयेति प्रकृतिरूपादानकारविद्याज्ञानीयमायिनंतमो अत्र
यत्नेन तद्वन्ते महेश्वरं माया नियामकं विद्यादित्यनुवर्तते उच्यते उच्यते परस्परं वैलक्षण्येन नार्थः ॥ ६६ ॥

अविक्रियब्रह्मनिष्ठाविकारं मायात्पनेकधा मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनंतु महेश्वरं ॥ ६६ ॥ आ
द्यो विकारः आकाशः सोऽस्ति नास्य पिच प्रियः ॥ अवकाशस्त्ववस्वरूपं तन्मिथ्या ननु तत्रयं ॥
६७ ॥ नमस्ते पूर्वमस्ते वं न परयाच्च विनाशतः ॥ आदावंते च यन्नास्ति वर्तमाने पितृ तत्रा ॥ ६८ ॥
इदं निमायोपहितस्य ब्रह्मणः प्रथमं कार्यमाह आद्य इति तस्य कारणरागतं रूपत्रयमाह मोक्षीति सच्चि
दानंदरूप इत्यर्थः तस्य प्रातिस्विकं रूपमाह अवकाश इति तस्य पूर्वस्मादुपपत्तया दैवत एवमाह तन्मि
थ्येति सदादिरूपत्रयं वास्तवमित्यर्थः ॥ ६९ ॥ तस्य च त्रयं रूपं मिथ्यात्वे हेतुमाह नमस्तेति ननु तस्य
विनाशो योर्मध्ये प्रतीयमानस्याकंशस्य कथमसत्त्वमित्याशंक्याह आदावंते इति ॥ ६७ ॥

१६

उक्तार्थे श्रीकृष्णवाक्यं प्रमाणायति अव्यक्तेति ॥ ६९ ॥ सदादिरूपत्रयं साकाशे सत्ते किं प्रमाणमि
त्याशंक्यानुभूतिरेव प्रमाणमिमां मृच्छदिति ॥ मृच्छदिति दृष्टान्तप्रदर्शनार्थः यद्यदादिषु यथाकालत्रये
पिमृदनुवर्तते तथामदादिरूपत्रयं सर्वदा अनुगतं रूपमित्यर्थः न च वकाशं विहाय सदादिरूपत्र

अव्यक्तादिनीरुतानि मन्त्रमध्यानि नारता ॥ अव्यक्तनिधनात्मेवेत्याह कृत्स्नोर्जुनं प्रति
६९ ॥ मृच्छते सच्चिदानंदं अनुगच्छंति सर्वदा ॥ निराकाशे सदादीनामनुभूतिर्निजात्मनि
७० ॥ अवकाशे विस्मृते यत्तत्र किं नानि ते वद ॥ शून्यमेवेति चेदस्तु नाम तादृश्विना
ति हि ॥ ७१ ॥ यं कथमनुभूतमित्याशंक्याह निराकाशेति ७० ॥ तदेवोपपादयति अवकाशेश
ति पूर्ववादिनोद्यमनुवदति शून्यमिति अणि कृत्स्नपरिहारमाह अस्तु नामेति शास्त्रतः शून्यमस्तु
अर्थतस्तवकाशानावविशेषणस्य विशेष्यत्वेन प्रतीयमानं किंचिदस्तीत्युपगंतव्यं इत्याहाना
दिति ॥ हिशोको के प्रमिदित्येतन्नार्थः ॥ ७१ ॥ ॥

नवत्वेवं प्रकृते विमानात्तमित्याशंक्य विशेष्यत्वेन यमानस्य स्वरूपमनुपेयमिमाह ॥ इत्युक्त्वा देवेति तस्य सु-
खस्वत्त्वं त्वमाह ॥ औदासीन्येति ॥ औदासीन्यरूपतान्नस्य सुखरूपत्वमित्यर्थः ॥ ननु अत्र कुलरूपत्वरहित-
स्ततस्य कथं सुखस्वरूपत्वमित्याशंक्याह ॥ आनुकूल्येति ॥ १२ ॥ तदेवोपपादयति ॥ आनुकूल्येति ॥ ननु त्रि-
जानंदवन्निजदुःखमपि किं न स्यादित्याशंक्य ॥ १३ ॥ रवे निजान्वरूपमिच्छमावान्मेवमिमाह ॥ १३ ॥ रवचिति ॥ १३ ॥

तादन्कादेव तत्त्वमौदासीन्येन तत्सुखं ॥ आनुकूल्यप्राप्तिकूल्यहीनं यन्न त्रिजं सुखं ॥ १३ ॥
आनुकूल्येदृषधीः स्यात्प्राप्तिकूल्ये त्रुदुःखधीः ॥ १४ ॥ यामावे निजानंदो निजं दुःखं त्रुन कचित् ॥ १४ ॥
निजानंदो हरेर्दृष्यो कथो व्यस्यः ॥ १५ ॥ मनसः दृष्टिकत्वेन तपोमानि सते मता ॥ १५ ॥
आकाशे प्येवमानंदाः सन्नाताने उमं मते ॥ वाद्यादिदेहपर्यंतं वस्तुष्वेवं विनाशना ॥ १५ ॥

ननु त्रिजानंदस्य सदानंदत्वात् सर्वदा हर्ष एव स्यात्तु शोक इत्याशंक्य तस्य नित्यत्वेऽपि तद्वादि लो मनसः दृष्टि-
कत्वेन मानममोक्षपौरुषेण दृष्टिकत्वमिमाह ॥ निजानंद इति १४ ॥ दृष्टं ते मिदमर्थं दाष्टातिके योजयति आका-
शेपीति ॥ एवं निजात्मसुखप्रकारणित्यर्थः ॥ सन्नातानेन त्रुन कताप्यस्युपगम्येते ज्ञानोपपादनीये इत्यर्थः ॥ १५ ॥
काशे प्रतिनादितमर्थं वाद्यादिशरीरं ते घस्युपगतममिमाह ॥ वाद्यादिति ॥ १५ ॥

१५

अत्र वाद्यादीनामसाधारण्यं दर्शयति ॥ कामागतिस्पर्शविति ॥ १६ ॥ १७ ॥ कलितमाह ॥ अनेकधेति ॥ १७ ॥
तद्भिन्नतीयमानयोर्नामरूपयोः कागतिरित्याशंक्य कल्पितत्वमेव गतिरितिमाह ॥ निस्तत्वेति ॥ कल्प-

गतिस्पर्शो वायुरूपं वक्रेण ह प्रकाशाने ॥ जवस्य इव पातान्मेः कावित्पंचेति निर्णयः ॥ १६ ॥
अशाधारण्यमस्य त्रुपध्वनवपुष्पसि ॥ एवं विनावं मनसा तत्र द्रुपं यथोचितं ॥ १७ ॥ अनेकधा वि-
जिज्ञेयुनामरूपेषु च कथा ॥ तिष्ठति सच्चिदानंदो विमंवा दो न कस्यचित् ॥ १८ ॥ निस्तत्वेनामरूपे-
दे जन्मनाशयुने चते ॥ बुद्ध्या बुद्ध्याणि धीवीहीत्सममुद्रे बुद्ध्यादिवत् ॥ १९ ॥ सच्चिदानंदरूपे मि-
नूषे ब्रह्मणि वीहिते ॥ स्वयमेवावजानातिनामरूपे शानेः शानेः ॥ २० ॥ यावदावदवशात्प्राप्ता-
वभावन्नदीहृणं ॥ यावदावदीहिते तत्रावदुपेत्य जेत ॥ २१ ॥ तदमासेन विद्यायां सुस्तिताया मयं पु-
मान् ॥ जीवन्नेव न वेन्मुक्तो वपुरस्तु यथा तथा ॥ २२ ॥ तच्चिंतनं तत्कथनं प्रमोमं तत्स बोधने ॥ एत-
देकपरत्वं च तदमासे विह्वलं ॥ २३ ॥ तत्वेदेव जन्मेति ॥ २४ ॥ ततः किमिष्यत आह ॥ सच्चिदानंद इति ॥ २५ ॥
ब्रह्मज्ञानं दाद्यं स्पष्टं नावशा प्रवेकं तावदादिबद्धं तावतापि कर्तमेमाह ॥ यावदिति ॥ २६ ॥ अनया मासस्य फलमाह
तदमासेनेति ॥ २७ ॥ इदानीं ब्रह्मा मासस्वरूपमाह ॥ तच्चिंतनमिति ॥ २८ ॥

उक्तार्थे दृष्टान्तमाह। जलस्रोत इति नीरेधोमुखे स्वम्पदे हेपरिदृश्यमानेऽपित्वा दूरं परित्यज्यतीरस्वदेहे
तद्विपरीते मम बुद्धि यथेत्यर्थः॥ १०५॥ इदानीं सर्वजनप्रसिद्धं दृष्टान्तं तत्रमाह सहस्र इति उपेक्षा कर्मम
तिशेषः ॥ १०५॥ प्रपञ्चवैविध्यं दृष्टान्तमाह। ह्येति दाष्टान्तिकमाह व्यवहार इति एतदेव विवृणोति। नवा

सहस्रशो मनोराज्ये वर्तमाने सदैव तत्। सर्वरूपस्य ते यदुपेक्षानामरूपयोः॥ १०५॥ अत्र एतद्वि
मनोराज्ये न वस्ये वा न्यथा न्यथा। गतं गतं पुनर्नास्ति व्यवहारो बहिस्तथा एतान् बाह्यं यौवने
जन्मं यौवनं स्तु विरेतथा। मृतं पिता पुनर्नास्ति नायात्वे गतं दिने॥ १०६॥ मनोराज्या विरोधः कः
ब्रह्मणो धूमिनी लौकिको अतोस्मिन्नासमाने पितृसत्पत्वं धियं त्यजेत्॥ १०७॥ उपेक्षिते लौकिके धि
निर्विघ्ना ब्रह्मचरितने। नटवद्भूतिमास्वायनिर्वहसे वलौकिकं॥ १०८॥

संदरति। मनोराज्येति। ह्येति कत्वमाधने प्रयोनमाह। अतोस्मिन्निति॥ १०८॥ ननु लौकिको पेक्षायां कोलाहलस्यारां कथं
एतद्भिः स्मिरानवति इत्याह। उपेक्षिते इति। तर्हि शान्तिनो व्यवहारः कथमित्याशंक्याह। नटवदिति॥ १०९॥

१०९

ननु शान्तिनो व्यवहारामुपगमे विकारितं प्रमज्जेते सारां कथं बुद्धौ व्यवहारस्यामपितसा सात्मानिर्विकार
इति सदृष्टान्तमाह। प्रवदत्यपीति। उदके च परिप्रवहस्य पित्रधः स्मिता प्रौढशिला यथान् चलति।
वंबुद्धौ संसरत्यामपि नृशोनी संसरतीत्यर्थः॥ १०९॥ नन्वरवं मे ब्रह्मणितद्विलक्षणं जगतः कथं
वस्थानमित्याशंक्य निश्चिन्ने दर्पणे सावकाशं वस्तुनो यथानानंतद्वदितमाह॥ निश्चिन्ने इति॥ ११०॥

प्रवदत्यपि नीरेः स्मिरा प्रौढशिला यथा॥ नामरूपान्यथा त्वेपि कूटस्थ ब्रह्मना न्यथा॥ ११०॥
निश्चिन्ने दर्पणे नातिवस्तुगमं हि द्रव्यं तत्। सच्चिमुखे तथा नाना जगज्जन्ममिदं वियत्
१०९॥ अत्र दृष्टा दर्पणं नैव तदंतस्त्वेतद्विषययो। अमृता सच्चिदानंदं नामरूपमतिः कृतः
॥ ११॥ प्रथमं सच्चिदानंदं नाममानेयतावता। बुद्धिं नियम्य नैवोद्धरयेत् नामरूपयोः

नन्वदृष्टे ब्रह्मणिकथं जगत्प्रतीतिरित्यासंक्य सच्चिदानंदं प्रतीतिपुनः सरमेव जगत्प्रतीतिरिति सदृष्टा
तमाह॥ अदृष्टेति। ननु नामरूपयोः पिना समानता कथं निर्विषयब्रह्मप्रतीतित्याशंक्य तदुधोपा
यमाह॥ अथममिति॥ ११॥ ४॥ ॥

सच्चिदानंदे ब्रह्मणि कसितनामरूपात्मके प्रपञ्चे सच्चिदानंदे मात्रं बुधा गृहीत्वानामरूपयोर्बु
द्धिं न धारयेत् ॥ एवं च सति निर्जगद्ब्रह्म सच्चिदानंदलक्षणं न वतीत्यर्थः ॥ १०४ ॥ इदानीं अध्याया

एवं च निर्जगद्ब्रह्म सच्चिदानंदलक्षणं ॥ अद्वैतानंद एतस्मिन् विश्रामं भुजनाश्चिरं ॥
४ ॥ ब्रह्मानंदानिधेयं ग्रंथे तृतीयोऽध्याय इति ॥ अद्वैतानंद एव सा जगन्मिथ्या चित्त
या ॥ ५ ॥ ॥ इति श्रीद्वैतानंद समाप्तः ॥ ॥ श्रीरस्तु ॥ ॥

यमुपसंहरति ॥ ब्रह्मानंदेति ॥ ५ ॥ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमान्तीतीर्थविद्या
रायमुनिविरचिते श्रीरामकृष्णार्यविरचिते ब्रह्मानंदेऽद्वैतानंदो नाम तृतीयोऽध्या
यः ॥ ३ ॥ ॥ श्री ॥ ॥ श्रीपरमगुरुभ्योनमः ॥ ॥ ठ ॥ ॥ ठ ॥ ॥ श्री ॥ ॥ ॥ अनेन वतु ॥